М. І. КОВАЛІНСЬКИЙ

ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА

(Життя і деякі думки українського філософа-спіритуаліста)

Опрацював д-р Юрій Русов

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

ЛОНДОН 1956

М. І. КОВАЛІНСЬКИЙ

ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА

(Життя і деякі думки українського філософа-спіритуаліста)

Опрацював д-р Юрій Русов

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
ЛОНДОН 1956

Відбитка з журналу »Визвольний Шлях«

З друкарні Української Видавничої Спілки

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237 Liverpool Rd., London, N.1.

ПЕРЕДМОВА

Періоди матеріялізму і спіритуалізму (ідеалізму), звичайно, чергуються в історії людства. Так ми бачимо високу духовість (навіть із занедбанням реального життя) у прадревнім т. зв. індуськім періоді й почасти в періоді вавилонсько-перськім (у якому зверталося увагу і на опанування природи), виразний матеріялізм у добу єгипетську (не зважаючи на певну містику), знову ж виразний ідеалізм у грецькій добі з її доплатонівською і платонівською філософією, виразний раціоналізм і матеріялістичну культуру римської епохи. А далі — аскетичний спіритуалізм у середні віки до ренесансу (який подекуди затримався і значно довше), поренесансовий матеріялізм, особливо у XVIII, XIX і на початку XX віків.

Наш XX-тий вік прийнято уважати за виразно матеріялістичний. Однак сучасний матеріялізм, коли люди, за словами Г. Сковороди, не вміють дорахуватися до двох, а уважають, що є лише єдина матерія, перед великою силою духових фактів і явищ починає здавати свої непримиренні щодо спіритуалізму позиції. Щодалі, тим більше світлі уми вчених мусять погодитися з твердженням Г. Сковороди, що »Світ складається з **двох** натур — **видимої і невидимої«.** Так само неопрокинені, докладно вивчені факти і явища доводять, що людина не є складним фізико-хемічно-механічним апаратом, а є фізично-душевно-духовою істотою.

Не раз висловлювалася думка, що французьку революцію кінця XVIII. віку підготовляли її філософи, які з Вольтером на чолі пропаґували раціоналістично-матеріялістичний світогляд. Дійсно річ була в тому, що філософи другої половини XVIII. і XIX. віків відійшли від духової мудрости і проклямували в різних концепціях лише »Raison«, себто мислення, домисел — як єдиний критерій і єдиний реґулятор усіх наукових, психічних і соціологічних питань. Цим самим вони цілком відкинули ідею Бога і всіх тих »невидимих чинників« (на яких так уважно спинявся Г. Сковорода), які є характеристичні для цілої української філософії, починаючи не тільки від заведення в Україні християнства Володимиром, але й значно раніше. І дійсно в українських різдвяних звичаях бачимо залишки дохристиянського світогляду, які є теж, по-своєму, цілком духового характеру. Весь наш ритуал Свят-вечора з традиційною кутею (варена пшениця, узвар, борщ, риби) натякає на те, що цей святочний стіл датується майже з часів неоліту, а у всякім разі натякає на ту добу, коли наші прадавні предки ще не знали хліба, але вже культивували хлібні й городні рослини. Чи це не є своєрідне »причастя« до сил соняшного божества, захованого в зернах і овочах? І українська філософія на протязі тисяч років не відійшла від цієї виразної духовости.

Отже в той самий час, коли в Західній Европі запанував раціоналістичний матеріялізм (людський домисел), коли поняття »Libre Penseur«, себто »вільнодумний«, яким зручно було замінено поняття Sans Dieu-безбожника, стало особливо модним, коли людський домисел (Raison, а не мудрість — Sagesse) були проклямовані як єдине джерело сприймання й зрозуміння всіх феноменів, і то не лише фізичного, але психічного і спіритуального (духового) світу та значно складніших біологічних, психічних і соціяльних понять, — тоді український філософ Григорій Сковорода зумів стати на принципах, які щойно тепер стають знову актуальними і творять цілу плеяду філософів-спіритуалістів.

Цікаво зауважити, що початки теософії*) теж були проклямовані українкою Блаватською, її кардинальною працею »Таємна доктрина«. Очевидно можна багато в чому не погоджуватися із вченням теософів і антропософів**), але їх напрямок до духовости і пояснення багатьох явищ не матеріялістично, але духово, є дуже цікавий і відповідає виразному зворотові до духовости нашої доби, що став особливо виразним після першої світової війни.

Прийнявши гасло »Eligate«—рівности, чи то, краще сказати, уніформности людей (індивідуумів, з яких кожен має власне Я!), в час французької революції було довершено повної безправности над цілою клясою населення т. зв. »аристократів«, які або мусіли класти на ґільйотину свої голови, або віддавати своє майно новим власникам, або еміґрувати. Це саме гасло »рівности« було проклямоване і большевиками, але кожний, хто хоч трохи знає совєтську дійсність, розуміє, що жадної рівности в країні »диктатури пролетаріяту« нема. Є різні упривілейовані, є партія, є нарід, є так само, як за царя Миколи І. — »І ви мундіри голубиє і ти покорний їм народ«.

Припускаючи, що всі люди є добрі і лише соціяльні умовини породжують злочин, або роблять людей злими чи кримінальними, було проклямоване друге гасло Liberte—свобода. Хоч уважали, що рівність і свобода призведуть французів і все людство до раю на землі, до братерства між народами, однак замість цього прийшло до внутрішніх війн у Франції і до повної розгнузданости всіх пристрастей. Видно, що людина по своїй природі не є ангелом і, як це влучно сказав Б. Хмельницький, завжди рада »чужий хуторок привласнити«.

Ідея людського домислу (Raison), яка стала богинею у французьких храмах, »свобода« і »рівність« довели до такого хаосу, що лише геній Наполеона поклав йому край. Поняття рівности знайшло зрозуміння в нищенні не лише аристократії, але і вчених (напр., Лявуазьє), бо народ,

---

*) Релігійно-містичне вчення, що поруч з реальним світом існує духовий світ, який можна пізнати через духове сприймання Божества. Теософія постала в III. ст. по Христі від Амонія Сакас і різниться від теології тим, що будується не на певних засадах віронавчання (догмах, які є основою кожної релігії, в тому і християнської, ісламської і т. п.), а на особливих релігійних уявленнях і враженнях людини.

**) Атропософія — релігійно-містичний напрямок у філософії, відміна теософії.

мовляв, не потребує їх. Ідея свободи — призвела до хаосу, а ідея братерства — до Наполеонівських війн.

Та не тільки у Франції, яка ще з кінця XVIII. віку була просякнена згаданими ідеями, на наших очах відбувається духовий занепад, ми бачимо теж, що в XX. стол. ідеї матеріялізму і раціоналізму, влучно схарактеризовані словами Т. Шевченка: »А то залазите на небо: і ми не ми...« — опановують західньоевропейським мисленням і ведуть до занепаду т. зв. західньоевропейську культуру.

Друзі й однодумці Шевченка — кирило-методіївські братчики — мали велику рацію проклямуючи, що »немає свободи без Христа«, а Сковорода виразно твердив, що є лише »нерівна рівність« між людьми. Це саме твердив і Котляревський вказуючи, що »безбожність і безчоловічність« ідуть у парі.

Зазначу відразу, що Сковорода був учасником Вольтера, а кирило-методіївці проклямували свої ідеї саме в першій половині XIX. віку, коли в моді були матеріялістичні ідеї. Цікаво також зазначити, що рух т. зв. декабристів, які прагнули звільнити нарід від нестерпних утисків — був сильно просяклий ідеями масонства, що в той час не мали ще такого вузько-матеріялістичного характеру як сьогодні.

Кирило-методіївські братчики проклямували в 40-вих роках XIX. ст. свободу, рівність і братерство, але їх твердження були основані не на людськім домислі, а на принципах Божеської Мудрости. Зверну увагу, що майже всі кирило-методіївці були духовними учнями Сковороди, включно з Шевченком, який »вкравши у дяка п'ятака«, списував Сковороду або »Три царіє со дари«.

Перше ніж спинитися дещо на філософії Сковороди, щоб показати, що наш XX. вік вертається до духовости, хочу зацитувати деякі твердження нашого сучасного доктора Кареля, який працював довший час в Америці, а помер (або йому дещо »допомогли« вмерти) у Франції в час визволення в 1945 році. У своїй праці, яка є результатом його довголітніх спостережень у США, Канаді і Франції, п. з. »L'Homme Cet Inconu« (Людина ця незнана), він робить спробу ввійти в містерію, в тайну того, що є Людина, бо саме це питання було цілком занедбане матеріялістичною цивілізацією XIX. і початку XX. століть.

Ця тенденція до матеріялістичної цивілізації, починаючи від епохи ренесансу (XIV-XV ст.), вела поступово до занедбання всього спіритуального і досягла свого кульмінаційного пункту в другій половині XIX. і на початку XX. століть. Результатом цього, з одного боку, є безперечно величезні осяги в техніці, але з другого — повне занедбання ЛЮДИНИ, яку нині трактується лише як »масу«, як »людність«, як національні чи соціяльні категорії, але ніяк як індивідуума, який має власне **Я.** Колектив заступив індивідуума. Це, очевидно, є цілком приємливе для пересічностей, які ще не мають розвиненого **Я**, але мають лише поняття **Ми**, себто поняття групи, землятцва, партії, і яким особливо противне все те, що видається понад юрбу, всі, хто не такий »як усі«. Це помічаємо всюди. В наукових установах не геній одної великої індивідуальности робить нові відкриття і сприяє поступові людської думки, але цей, чи інший інститут з анонімним колективом.

Людину як таку, як індивідуума — забуто. І коли у вивченні зовнішнього світу зроблено дійсно величезний поступ, то знання людини, як духово-тілесної істоти не тільки не поступило вперед, а навіть пішло назад у порівнянні до середніх віків, не говорячи вже про давніші епохи.

І от питання: чи однобічний розвиток цивілізації, повної механізації життя, ба, навіть мислення — є корисним? Тому то деяким особистостям, які бачать не лише сучасність, але й передбачають майбутнє і тверезо розглядають факт, що людство деґенерується психічно й фізично, спадає на думку, що крім вивчення зовнішнього світу і людини як трупа чи механізму (анатомія і фізіологія), слід звернути увагу і на душу, на духовість людини, які цілком виключені з т. зв. »точних наук«. На жаль, офіційна наука займається лише фізичними, механічними і технічними явищами в людськім організмі. Д-р Карель, задумуючись над тим, куди провадить людство ця однобічність у вивченні такого складного комплексу як Людина, пише:

»... Під час необнятних періодів наші предки не мали ні часу, ні потреби вивчати самих себе (це не зовсім точно, бо з давніх-давен були відповідні »школи«, в яких провадилися т. зв. містерії і розвивалися вищі духові здібності людини, — Ю. Р.). Вони примінювали свій розум для винайдення вогню, освоєння биків і коней, вони винайшли колесо, хліборобство і т. п. Задовго перед тим, як люди почали цікавитися будовою власного тіла й духу, вони вдивлялися в сонце, місяць і зірки, в приплииви і відпливи, зміни річних сезонів... Люди докопувалися до речей матеріяльного світу. Матеріяльний світ є простішої будови і піддавався цьому наступові вчених, зрадив їм деякі свої закони. І знання цих законів дало нам змогу експлуатувати для нашої користи матерію. Практичні застосування наукових відкриттів є здебільшого вигідні для тих, хто їх розриває, та приємні широкій публіці, якій вони полегшують існування, дають комфорт... Проте хвороби, горе, біль, смерть і аспірації, більш-менш неясні, до схованої могутности, що домінують зримим всесвітом таки прикликають, хоч і слабою мірою, людську увагу до чогось внутрішнього в їх тілі й дусі... Коротко кажучи, повільність процесу поступу пізнання людської істоти в порівнянні з блискучим досягненням фізики, астрономії, хемії і механіки залежить від браку вільного на ці справи часу, великої складности цього сюжету і від форми нашого розумування...«

У своїй дуже сконденсованій, стислій книжці Карель пробує заповнити цю порожнечу нашого знання про Людину з погляду анатомічного, фізіологічного, психологічного, ментального і соціологічного та висловлює кілька ідей про необхідність відбудови людства. Але і йому ще бракує чисто спіритуалістичної основи, і він, хоч і торкається явищ, що є проскрибовані офіційною наукою (виздоровлення в Люрді, телепатія, передача думок на віддаль, з'явлення умираючих своїм близьким, пророчі предбачення і т. п.), але залишається в тенетах матеріялістичних ідей, які він пробує поборювати.

Як і багато в чому іншому, українська духовість перегнала нинішніх філософів-спіритуалістів на яких 170 років. Порівняймо те, що пише Карель у 1940 роках з тим, що писав Сковорода в 1780-х роках:

»... Я сам часто дивуюся, що ми є дуже цікаві, дбайливі й проникливі у речах друготних, зовнішніх: ми зміряли моря, повітря і небо, ми зрушили надра землі для металів, ми розпреділили плянети, знайшли гори, ріки і городи на місяці, ми відкрили незчислимі надкомплетні всесвіти, ми будуємо незрозумілі машини, ми заповнюємо провалля, спиняємо і завертаємо струм вод, кожного дня є нові досліди й чудесні відкриття. Боже мій! Чого ми не можемо? Що ми не знаємо? Але здається, що нещастя, поза цим усім, є в тому, що нам чогось великого бракує. Нам бракує чогось, що ми і висловити не вміємо: ми знаємо, що нам чогось бракує, але не розуміємо чого. Ми подібні до немовлятка: воно плаче, не вміючи ні зрозуміти, ні висловити того, чого йому бракує і відчуває лише досаду. Це незадоволення нашої душі, чи не дає нам відгадати, що всі науки не можуть заповнити наших думок? Безодня душі, бач, не наповнюється цим. Ми пожерли незчислимі плянетні системи, які крутяться як англійські годинники з усіма їх горами, морями і городами, але ми голодні. Математика, фізика, хемія, музика з її сміливими сестрами, — щобільше ними відживляємося, тим більше жага і голод печуть наше серце і наше остовпіння не може зрозуміти, що всі ці науки — служебки перед їхньою панею, лише хвіст при голові, без якої все тіло не існує. І що може бути більш вредним, більш жаждучим і більш стривоженим, як серце людське, озброєне своїми рабинями без їх голови і пана?...«

Подібність прагнень Сковороди кінця XVIII. віку і нашого сучасника середини XX. віку Кареля — надзвичайна. Обоє розуміють, що однобічний і перебільшений матеріялізм веде людство до неминучої загибелі.

Ми, на жаль, ще дуже неясно починаємо бачити це. Ми бачимо теж, що в той час, коли матеріялістичний світогляд опановував ментальність Західньої Европи, в Україні вже була спіритуалістична реакція, було передбачення тих катастроф, до яких доведе людство »інтелект« — людське розумування, яке відійшло від Божеської Мудрости і християнської моралі. Україна — найбільш ідеалістична з усіх слов'янських націй — в особі свого філософа Сковороди, кирило-методіївських братчиків, Гоголя, Шевченка і других — перша відчула, що крім матеріялістичного світогляду є ще і духовий, спіритуалістичний світогляд.

Я вже згадував вище, що Блавацька (племінниця нашого сенатора С. Шелухина), хоч і писала англійською мовою, була українкою. Її твір »Таємна доктрина« ляг в основу теософії, пізніше розвиненої і спопуляризованої А. Безентом. Ця філософія (я не можу уважати теософію за релігію), як пізніше антропософія, створена Штейнером, що заснував у Швайцарії Інститут духових наук, має дивну подібність до того спіритуалізму, що півтора століття перед ними проповідував у своїх »Розглаголах« і »Бесідах« Сковорода, якої основою вчення є: »Світ складається з двох натур — видимої і невидимої«, а метода пізнання цього невидимого світу є: »пізнай самого себе«.

Очевидно ні Григорій Сковорода, ні наші сучасні філософи-спіритуалісти не вигадали, не віднайшли всі ці істини самі, але вони мали прозріння у відвічну мудрість, яку закинув у забуття матеріялістичний світогляд.

Життя і деякі думки українського філософа-спіритуаліста Григорія Савича Сковороди перелицьовую на сучасну українську мову за **М. І. Ковалінським.** (»Жизнь Григорія Сковороди«, М. І. Ковалинского, писана 1794 г. въ древнем вкусѣ). Щоб зберегти »дух мови« і властивий авторові й тому часові стиль, залишаємо багато словних і стилістичних архаїзмів, тому наше перелицьовання не відповідає всім вимогам сучасної української літературної мови.

Д-р Юрій Русов

ЖИТТЯ ГРИГОРІЯ САВИЧА СКОВОРОДИ

Non omnis moriar...
Horacius

У всім існуючім є щось головне й загальне: у нерозчленованих копалинах — земля, в рослинах — вода, в тваринах — вогонь, у людини — розум і т. п.

Кожне буття складає особливий круг або світ (мир*) свій з усіма ріжницями, ділимостями, роздрібленням до незрозумілости.

Кожна головність або всезагальність сих кругів має над собою і в собі найголовніший, всесвітній, верховий, єдиний початок — »вся тим биша«.

Сіє (це), розповсюджуючися, розділюючися у здібність, силу, властивість, сталість, — здійснює невидимі буття, згущуючися в своїм рухові вниз і складає в людини мисленність, у тварин — почуття, в рослини — рух, в нерозчленованих копалинах — існування.

Людина, себто втілена здібність мислення у сім початку живе, рухається і перебуває.

Сія (ця) найголовніша всесвітня, невидима сила єдина — розум, життя, рух, існування — виливаючися з незрозумілого в явища, з вічности — у всеобширність часу, з єдности виключного до безпредільної множности, утворюючи коло людности, — приділює йому від своєї головної ознаки найблагородніші якості: свободу і волю.

На сій головизні, корені, початку — основується влада урядів, держава володарів, сила царів, любов батьків, честь мудрих, слава добродіючих, пам'ять праведних.

Множність вносить ріжність, а сіє (це) припускає нерівність і недосконаліcть; свобідна воля припускає вибір, а сей (цей) — моральну здібність, яка може пізнати добро, істину, досконаліcть, що слід любити, шукати і воліти переважно. Звідси походить подвиг шукання, і сподвижник істини зветься мудрий, а діло його доброчесність.

Парф'янин і Мидянин, Іудей і Еллін, раб і свобідний рівно приймають участь у цій перевазі всесвітнього, верховного, єдиного Початку.

Подвиг, себто правильне вживання волі, робить розділення і цей подвиг у виборі істинного, доброго, досконалого є правда, яка дає всякому своє: повна повним і марна марним. Тому Мудрий і Праведний є те саме.

Поставлений між вічністю і часом, світлом і темрявою, істиною і брехнею, добром і злом, маючи добірне право вибирати

---

*) Слово »мир« перекладаю як »світ« або »всесвіт«. Залишаю також »сих«, »сей«, »сего«, замість »цих«, »цей«, »цього« та деякі такі вирази як »суть« тощо.

істинне, добре й досконале, і призводячи те у виконання в дійснім ділі у всякім місці перебування, стану звання, ступеня, — чоловік є мудрий, себто праведний.

Таким є муж про якого тут предложено слово.

Григорій, син Сави Сковороди, родився в Україні (Малоросії), Київського намісництва, Лубенської округи, в селі Чернухи в 1722 році. Родичі його були з простолюддя: батько козак, мати з такого ж роду. Вони мали маєток достатній і честю, правдивістю, гостинністю, побожністю і миролюбним сусідством визначалися у своїм колі.

Сей син їх, Григорій, на сьомім році від народження примітний був нахилом до Богопочитання, обдарованістю до музики, охочим до наук і твердістю духу.

До церкви ходив він самоохотно на крилос, і співав одмінно, приємно. Найулюбленішим і завше їм твердимим співанням був сей вірш Івана Дамаскина:

»Образу златому на полі Деврі служитиму тріє твої отроци небрегоша безбожнаго веління і долі«.

По його охоті отець віддав його в Київське училище, славне тоді науками. Григорій скоро перевищив своїми досконалими успіхами і похвалами інших. Митрополит Київський Самуїл Миславський, людина надзвичайно гострого розуму і рідких здібностей до наук, бувши тоді соученником його, все ж таки лишався у всьому нижче його при великім змаганні своїм.

Тоді царювала імператриця Єлисавета, аматорка музики і Малоросії. Обдарованість Сковороди до музики і одмінно приємний голос його сприяли випадкові, щоб бути йому обраним до двору в співаки, куди його і було післано, коли цариця вступила на трон.

Він не довго був там. Імператриця вскорі підприйняла подорож до Києва і з нею двірське коло. Сковорода прибув до Києва, а коли весь двір цариці вже повертався до Петербурґу, діставши звільнення з чином »придворного уставника«, лишився в Києві й почав учитися.

Круг наук, які викладалися в Києві здався йому недостатнім. Він забажав бачити чужі країни. Невдовзі трапився до цього привід і він використав його всеохотно.

Від царського двору було відправлено в Угорщину до Токайських садів-виноградників ген.-майора Вишневського, який хотів для греко-російської церкви, яка була там, мати церковників здібних до служби і співання. Сковорода, відомий зі свого знання музики, голосом і бажанням бути в чужих країнах, а також розумінням деяких мов, був представлений »одобрітально« Вишневському і взятий ним під свою опіку.

Мандруючи з генералом сим, мав він нагоду, з його дозволу і за його допомогою, поїхати до Угорщини, до Відня, Офена, Презбурґу (Братіслави) та інших окольних місцевостей, де зацікавлений по охоті своїй старався знайомитися найпаче з людьми вченими і знанням надзвичайно відомими в ті часи. Він го-

ворив цілком справно і з особливою чистотою латинською і німецькою мовами, добре розумів мову еллінську (грецьку), чим і допомагав собі дістати знайомства і прихильність учених, а з ними нові знання, яких не мав і не міг здобути в своїй батьківщині.

Повернувши з чужих країн і повний вченістю, відомостями і знанням, але з порожною кишенею і в повній недостачі всього найпотрібнішого, проживав він у своїх давніх знайомих і приятелів. А що і в них маєтки не дуже зажиточні були, шукав він нагоди, якби йому влаштуватися з користю для себе і для громадянства. Невдовзі він і подався на запросини тамошнього єпископа.

Сковорода, маючи ґрунтовніше й ширше знання ніж ті, які були тоді в школах провінціональних, написав розправу про поезію і підручник для її вивчення, але таким новим способом, що це здалося дивним єпископові й невідповідним старому звичаю.

Єпископ наказав усе змінити і викладати по-тодішньому звичаю вчення. Сковорода, будучи переконаним у своїм знанню і в точності діла сего, не погодився переробляти і залишити написані ним правила поезії, які були простіші й зрозуміліші для учнів, і то давали нові й точні пізнавання про поезію. Єпископ вимагав від нього писемної відповіді шляхом судовим через Консисторію, чому він не виконав наказу. Сковорода відповів, що він покладається на суд усіх знавців у тім, що його міркування про поезію і підручник ним написаний суть правильні й основані на природі цього мистецтва. При тім у поясненнях добавив латинське прислів'я: »Alia res sceptrum, alia plectrum« — себто: »Інше діло є пастирський жезл, а інше діло сопілка пастуха«.

Єпископ перемінив своє дізнання у непослух і зарозумілість о учености своїй, у гордість і високоуміє, та дав власноручне повеління на докладі Консисторії: »Не живяши посреди дому моєго — творяй гординю«.

Після цього Сковороду було вигнано з Училища Переяславського не з честію. Се був перший досвід твердости духу його.

Недостатки тиснули Сковороду, але його нелюбостяжательний характер підтримував у нім веселість його.

Він перейшов жити з Училища до свого приятеля, який добре знав його цінність, але не знав затиснення його потреб. Сковорода не смів просити помочі, а приятель його не догадався запитатися про його потреби. І так переносив він бідування скромно, мовчазно, терпеливо, без скарг, не маючи тоді нічого, тільки дві проношені сорочки, один комплетний каптан, одну пару чорних гарусових панчіх і пару черевиків.

Скрута обробляла його серце якнайкраще і сіяла в нім насіння, овочі якого, просякши в усе життя його, зробили його мудрим і щасливим.

У недалекій віддалі жив малоросійський знаний дворянин С. Т. (Степан Тамара), якому було потрібно вчителя для його сина.

Йому пораяли Сковороду знайомі і він запросив його до свого сина в Каврай, де і доручив йому у догляд і на науку свого сина.

Старий Тамара мав від природи великий розум, і по своїй службі, обертаючися з чужинцями, здобув велике знання; але він додержувався багатьох застарілих забобонів, властивих людям грубого виховання, які з призирством дивляться на все те, що не є прикрашене гербами і не розсипане в родоводах.

Сковорода почав головним чином культивувати серце свого молодого вихованця і, розглядаючи його природні нахили, допомагати лише природі у його розвитку. Керування його було легким, непомітним, щоб не обтяжувати передчасно його розум науками, і вихованець щиро прив'язався до Сковороди внутрішньою любов'ю.

Цілий рік продовжувалося виховання сина Тамари, але господар ніколи не удостоював учителя жадним словом, хоч кожен день він зі своїм вихованцем був при столі господаря. Прикрим було таке приниження для людини, що мала в простоті своїй благородне серце, але Сковорода зносив усе і, незважаючи на призирство й приниження, виконував службу свою совісно з обов'язку. Умову було зроблено на рік і він хотів додержати своє слово.

Одного разу, балакаючи зі своїм вихованцем, а знаючи його любов до себе, він звертався до нього одверто і просто, запитав його Сковорода, що він мислить про те, що він говорив йому? Вихованець цього разу одповів неприлично. Сковорода на це сказав йому, що »він думає, як свиняча голова«. Слуги зараз же донесли господині, що вчитель зве їх шляхетного сина »свинячою головою«. Мати роздосадувалася, поскаржилася своєму чоловікові, і вимагала помсти за таку дерзкість. Старий Тамара, хоч знав внутрішню ціну вчителя, але скорився домаганням дружини, вимовив йому мешкання і посаду. Відпускаючи його, він вперше заговорив з ним і сказав йому: »Прости, пане мій! Мені тебе шкода«.

Тоді вже доля почала готувати серце його до людських несправедливостей, які мав він переносити на протязі свого життя.

Сковорода залишився без посади, без харчування, без одежі, але не без надії. Вбогий, скудний, нужденний приїхав він до приятеля свого, сотника Переяславського, людини добродушної і гостинної. Тут трапився йому випадок їхати у Москву із каліграфом, який їхав до московської Академії, як провідник. З ним він, як із своїм приятелем, і поїхав. Звідти відвідав він Троїцько-Сергіївську Лавру, де тоді був намісником многовчений Кирило, що пізніше став єпископом Чернігівським. Сей муж, побачивши Сковороду, про якого знав вже по слуху, знайшов у нім людину надзвичайно обдаровану здібностями і вчену, та намагався вмовити Сковороду лишитися в Лаврі на користь Училища. Але Сковорода мав любов до свого краю, яка стало тягла його в Малоросію, на батьківщину. Він повернувся до Пе-

реяслава, залишивши по собі у цій Лаврі ім'я вченого і приязнь Кирила.

Дух його відхиляв його від усякої приязні й робив його приходьком, скитальцем, виробляв у нім серце громадянина всесвітнього, що не має родичів, маєтколюбства; він не мав навіть кутка де приклонити голову, тому значно більше коштував насолоди природи, насолоди прості, безтурботні, істинні, які черпав своїм розумом чистим і духом незбитним у скарбах Вічного.

Не встиг він приїхати до Переяслава, як Тамара доручив своїм знайомим умовити його, щоб він знову до сина його за вчителя определився. Сковорода не згоджувався, знаючи забобони його, а особливо домашніх людей його, але приятелі Тамари, ним упрошені, обманом привезли Сковороду в село Тамари, і то сплячого.

Старий Тамара не був уже той »гербовий вельможа«, але ласкавий шляхтич, який хотів цінувати людей відповідно до їх внутрішньої вартости.

Він був ласкавий до Сковороди і просив його бути за друга для сина свого і керувати ним у науках. Любов і одверта поведінка завше найбільше ділали на Сковороду. Він залишився в Тамари із сердечним бажанням бути корисним без будь-якого договору і без жадних умов.

Самітність сприяє міркуванням. Сковорода, оселившися в селі Тамари, склав докучливі турботи про все необхідне для життя на опіку свого улюбленого господаря і забезпечив себе його щирістю, а сам віддався любомудрію, себто шуканню Істини.

Часто, в часи вільні від обов'язків своїх, він ішов на поля, в гаї і сади для роздумування. Рано-вранці ранішня зоря була його сопутницею у цих його прохідках, а діброви співбесідниками міркувань його.

Літа, обдарованість душевна, природні нахили і потреби житейські кликали його до прийняття якогось життьового стану чи праці. Суєтність і многотурботність світська здавалися йому морем життьовим, стурбованим хвилями, які ніколи пливучого по нім не допроваджують до пристані душевного спокою. Але в чернецтві, віддаленім від своєї первісної святости, бачив він міцне гніздо спертих пристрастів, які за браком виходу задушують все буття смертоносно і жалюгідно.

Шлюбний стан, хоч і ухвалений природою, не вабив його, бо перешкодив би йому в його безтурботнім характері.

Не определивши себе до ніякого стану, поклав він твердо в серці своїм оздобити своє життя стриманістю, задоволенням малим, цiломудрієм, лагідністю, трудолюбством, терпінням, благодушністю, простотою звичаїв, чистосердечністю та залишити всі шукання суєтні, всі турботи любостяжання, всі трудності в осягненні зайвого. Таке самовідречення наближало його успішно до любомудрія (філософії).

Душа людська, діставшись у стан нижчих за себе ступенів, занурюючись у звірські пристрасті, віддаючися почуттям вла-

стивим худобі, сприймає в себе і властивості тварин: злобу, ярість, неситість, заздрість, хитрість, гордість і проче.

Але підносячися подвигом доброї волі понад скотячі прагнення, понад звірські побудження, і їх безсловесні стремління, — душа взноситься на висоту чистоти умів, елементом яких є світло, розум, мир, гармонія, любов, блаженство, і від цих високих умів запозичає якусь силу величности, провидіння і розуміння вищого, простого, далекойдучого, яснішого, превосходної святости в почуваннях; переповнюючися цими почуваннями внутрішньо, виявляє це все у стані буття людини, всі ці якості іноді похвально, іноді наказально, іноді шляхом умовляння, попередження і вказівок другим.

Сковорода бачив в собі сили цього природного порядку і описує у залишених ним записках так:

»У північ ноября (листопада) 24-го числа 1758-го року, в селі Каврай, здавалось мені у сні, що я розглядаю різні охоти (вияви) життя людського в різних місцях. В однім місці я був у царських палацах, де були гарні вбрання, музика, танці; де закохані то співали, то дивилися в дзеркала, то бігали з покою до покою, знімали маски, сідали на багаті постелі й проче. Звідти повела мене Сила до простого народу, де такі ж дійства, але в інший спосіб відбувалися. Люди йшли по вулиці із склянками в руках, здіймаючи гамір, веселячися і похитуючися, як то звичайно в чорнім народі буває. Так само і їх любовні діла сродним їм способом відбувалися в них. Тут, поставивши в один ряд мужеський пол, а в другий женський пол, розглядали, хто є гарний, хто до кого подібний і кому достойний бути парою. Звідти ввійшов я (в сні) в заїзди і корчми, де чув про коней, про збрую, про сіно, про розплати і сварки слухав. Нарешті Сила повела мене в якийсь храм обширний і прекрасний. Тут, начебто в день Сошествія Святого Духа, служив я літургію з дияконом і пам'ятаю, що возглашав голосно: »Яко свят єси Боже наш . . .« і так далі до кінця. При цьому на обох хорах було співано протяжно: »Святий Боже . . .« Сам же я з дияконом, перед престолом до землі вклоняючися, відчував внутрішню насолоду, найсолодшу, яку й висловити не можу.

Однак і тут все було осквернене людськими пороками. Сребролюбство з кошелем таскається, і самого священика не минаючи, майже силою вириває датку. Від м'ясних обідів, які в майже сусідніх до храму кімнатах відбувалися, і до яких з вівтаря много дверей відкривалися, від цих обідів під час літургії, дух шибав до самої Святої Трапези. Тут бачив я чергове жахливе видовисько (позорище). Тому, що декому не вистачало до їдження пташиних і звірячих м'ясив, то вони забитого на смерть одягненого в чорну ризу чоловіка, який мав голі коліна і вбогі сандали, у руках тримаючи, при вогні його коліна і литки смажили, а м'ясо із стікаючим товщем, одрізуючи і одгризаючи, жерли. І робили сіє наче якісь служителі. Я, не стерпівши смороду і всього свиріпства (злоби), одвернув очі мої і

вийшов геть. Сей сон не менш як усладив мене, як і перестрашив«.

Я пишу про життя людини цієї у віці християнськім, в краю і народі, де цю віру ісповідують. Хай прочитають книгу християнства — Святе Письмо і побачать, що людині остільки ж сродно бути пророком і звірем! Нерозуміючий да не розуміє!

Сковорода почав відчувати смак до свободи від суєти і пристрастів життьових у своїм вбогім, але безтурботнім стані, у самотності, але без розходження з самим собою. Лжемудруюче самолюбство, ця прикрашена дочка світського розуму, не могло обняти серця його. Величня властивість мислячого буття це воля, і він пізнав її з усіма міркуваннями її та бажанням у всьому підпокорити цю свою волю Волі Творця. Віддавшися цілком життю в любові Богові, аби промисел Його використовував його — людину — як Своє оруддя, як зможе і як схоче.

Коли людина виходить з кола сумнівів, самопризволення і самолюбства свого (егоїзму), уважаючи все те за пусту землю, непрохідну і безводну, тоді Дух Святий займає всі почуття людини і установлює в ній царство Боже, себто запалює в людині життьові здібності вогнем любови Своєї. Тоді високе пізнання й розуміння твориться і кріпшає мірою розташування і скріплення цього внутрішнього душевного стану; у зв'язку з цим внутрішнім упорядкуванням і зовнішнім поводженням — виникає зовні тонкий всепроникаючий вогонь і з невимовною приємністю людина поглиблюється безоднею світла. В такім стані людина відчуває і зорить на Дух Вседержителя з радістю і преклоненням. І цим то способом смиренне самовідречення (від егоїзму) людське може бачити те, що є у вічності, в часі, бо все знаходиться в людині, коло неї і круг неї.

Григорій Сковорода, наповнюючися живим почуттям Істини, виявляв це пером своїм у творах простих, але сильних. Між іншим, написав він вірші: »Оставь, о дух мой вскорі! . .« Старий Тамара, почитавши один з віршів і довідавшися від Сковороди, що то була забава його у вільнім часі, сказав йому: »Друже мій! Бог благословив тебе даруванням духу слова!«

Весь час перебування Сковороди в Тамари проходив у навчанні сина його наук словесних і мов. А для себе Сковорода вправлявся у бгалочестії і самозадоволенні.

Нарешті його молодому вихованцю належало вступити в друге коло вправ, пристойних йому по положенні і згідно роду його, а Сковороді доля заздалегідь приготувала нове звання.

У Білгород прибув на єпископський престіл Іосаф Миткевич, муж сповнений благосердечности, добродійства і вчення. Сему архиєрею був знаний по закономистецтву і по старій приязні ігумен Гервасій Якубович, який перебував тоді в Переяславі. Іоасаф запросив Гервасія розділити з ним епархіяльні труди (парохіяльні справи) і жити в нього. Гервасій хриїхав до Білгорода й, бачучи ревність Іоасафа до наук, представив йому Сковороду найпохвальнійше. Єпископ викликав Сковороду до себе че-

рез Гервасія. Сковорода негайно прибув і по волі Іоасафа прийняв посаду вчителя поезії у Харківськім училищі (пізніше, завдяки переважно приятелям Сковороди, в університеті) в 1759-тім році.

Одмінний образ його думок, учення і життя швидко звернули на нього увагу всього тодішнього харківського громадянства. Він одягався пристойно, але просто, їжа його складалася із зеленини, плодів і молочних страв, а заживав він її ввечорі після заходу сонця; м'яса і риби не їв не через якісь забобони, але по своєму внутрішньому стану; для сну вділяв він від свого часу не більше як чотири години на добу; вставав удосвіта і коли на те дозволяла погода, завжди ходив пішки поза місто проходжуватися на чистому повітрі в сади.

Завжди веселий, бадьорий, легкий, рухливий, стриманий, цілomудрений, усім задоволений, благодушний, скромний перед усіма, словоохотний там, де не був змушений говорити; з усього виводив поучення, чемний до людей всякого стану. Відвідував хворих, розважав сумних, розділяв останнє, що мав, із нижчими, вибирав і любив друзів по серцю їх, мав побожність без забобонів, ученість без задавання, обходження без підлещування.

Проминув рік і він, закінчивши працю, приїхав до Іоасафа, щоб перебути з ним звичайний в училищах час відпочинку (вакацій).

Єпископ, бажаючи втримати його міцніше при училищі, доручив Гервасію, як приятелеві його, намовити Сковороду, щоб прийняв стан чернечий, та обіцяв довести його скоро до вищого духовенства. Гервасій почав радити Сковороді, за бажанням архиєрея, подаючи всю благовидність і користь для нього в тій майбутній діяльності, честь, славу, достаток у всьому, пошану і, на його думку, щасливе життя.

Але не такі треба було робити пропозиції для серця Сковороди. Він вислухав це все і, схвильований, сказав Гервасієві:

»Чи хочете ви, щоб я умножив кількість фарисеїв? Їжте тлусто, пийте солодко, одягайтеся м'яко і монашествуйте! А Сковорода бачить чернецтво в тому житті нестяжательнім, у малодовольстві, стриманості, у позбавленні себе всього непотрібного, аби придбати найпотрібніше, в одверженні всіх примх, щоб заховати себе самого у цілості, у загнузданні самолюбства, аби зручніше виконувати заповоді любови до ближнього, в шуканні слави Божої, а не слави людської!«

Гервасій переконував його милістю архиєрея, своєю приязню, користю для церкви, але Сковорода, твердий духом і своїми правилами, заперечив йому: »Дякую за милість, за приязнь, за похвалу, але я нічого цього не заслуговую за непослух мій вам у цьому випадку«.

Гервасій, знаючи недостатки його і думаючи, що він, потребуючи утримання і знайомства в чужій для нього стороні, буде таки змушений погодитися на його пропозицію, сказав йому прикрість. Григорій, примітивши це, рішився швидко. На тре-

тій день, дочекавшися в передпокої виходу Гервасія, підійшов до нього і сказав йому всесмиренно: »Прошу у вашого високопреподобія на путь мені благословення«. Гервасій, не глядячи на нього, благословив його з досадою, а Сковорода з миром одійшов і зараз же подався до свого нового приятеля в село Стариця, в околицях Білгорода.

Стариця була місцевістю багатою лісами, водотечами, удолами, які сприяли глибокому усамітненню. Сковорода, поселившися там, особливо віддався пізнанню самого себе і вправам у творах відносно цього. У своїх недостачах він викликав на допомогу віру, та не виявляв її у зовнішній обрядовості, але в усмиренні самопризволення свого духу, себто всіх побуджень від самолюбства походячих. У віддаванні всіх бажань своїх у волю всеблагого і всемогутнього Творця, підкоряючися волі Його у всіх своїх намірах і підприємствах і ділах. Він особливо вправлявся в тім, як керувати почуттями своїми і як повчати серце своє не дерзати панувати над порядком промислу Божого, але смиренно слухатися Його у всім.

Отець Гервасій доповів єпископові про відмову Сковороди на його пропозицію і про його відхід. Добродушний Іоасаф не досадував, а лише пошкодував за ним.

Між тим, Григорій продовжував своє життя пустельника в Стариці.

Ніде не оглядає себе стільки людина, як на самоті. І не даром сказав древній мудрець: »Самотнім може бути або цар, або звір«. Перебороти сум і нудьгу — прокляті чада незадоволення — заповнити розум і серце вправами достойнішими, щоб ублажити їх, — це діло мудрого, володіючого собою самітнього царя, священика Божого, який розуміє всюдисуще і всевиповняюче перебування Духу Господнього, якому і покланяється в дусі.

Сковорода, перебуваючи там цілі дні в бадьорості духу, у веселості, безтурботності, благонадійності, часто говорив: »О, воля! О, наука!«

Чутки про надзвичайне життя і про повчальні розмови із співбесідниками притягали багато осіб, що шукали знайомства з ним. Відвідуючи декого зі своїх приятелів в околичних селах, він задумав поїхати до Харкова. Хтось із тих, з якими він познайомився в цих місцях і хто став його приятелем, просив його, щоб він, будучи у Харкові, познайомився там із його небожем, молодим чоловіком, який там перебував для науки, і щоб не залишив його без свого доброго слова.

Сковорода приїхав до Харкова і жив там у своїх знайомих уже кілька тижнів. Одного разу, прийшовши одвідати училище і бачучи тут декого з незнайомих, запитався, чи нема там небожа пана NN. Молодий цей чоловік трапився того часу там, і знайомі сказали Сковороді, що він якраз і є той самий. Сковорода, глянувши на нього, полюбив його одразу і любив до самої своєї смерти. Пізніше побачив той молодий чоловік, що та-

кий випадок був улаштований для нього здалека перстом Божим.

Добрий пастир Іоасаф, не втрачаючи з зору Сковороди, бажав притягти його до Харківського училища і використати його обдарованість на користь цієї школи, бо добре знав ціну йому. Знаючи, що Сковорода не любить принуки, він запросив його по-приятельськи до себе і запропонував йому посаду вчителя, яку він сам собі вибере.

Цього було досить, щоб переконати Сковороду, запропонувавши йому на вибір це чи інше діло. Він, маючи на увазі користь, яку він намірявся дати своєму новому молодому другові, якого в серці уважав уже за такого, як опісля сам про це виявив, прийняв радо цю пропозицію єпископа і згодився взяти запропоновану йому посаду вчителя всеохотно, навіть з тим, щоб викладати в нижчій за попередню у »синтаксичній клясі«. Зверх того взявся вчити учнів еллінської (грецької) мови.

Прибувши з Білгорода до Харкова і вступивши на посаду, знайшов він улюбленого ним молодого чоловіка, який, одначе, не знав і не смів навіть мислити, що б міг бути достойним дружби і приязні Сковороди, хоч і любив його і подивляв його філософське життя та внутрішньо вже шанував його.

Григорій став часто відвідувати його і, відповідно до нахилів молодого чоловіка, займався з ним музикою та читанням книг, які спричинялися до розмов і поучень.

Сковорода продовжував викладати синтаксу та еллінську мову для загалу учнів, а любимого свого учня — молодого чоловіка — вчив особливо грецької мови і читання книг древніх, з яких улюбленими його письменниками були: Плутарх, Філон Іудеянин, Ціцерон, Горацій, Лукіян, Климент Александрівський, Оріґен, Нил, Діонісій Ареопаґський, Максим Ісповідник, а з нових авторів — відповідних до них. Головою же всього була Біблія. Сила, зміст і кінець учебних цих вправ було в них серце, себто основа блаженного життя.

Сковорода, бажаючи збудити мислячу силу друга свого, й уважаючи, що він має навчатися не з книг одних, а найпаче вивчати своє внутрішнє в самім собі, звідки всі книги родяться, часто у співбесідах з ним розділяв людину надвоє: на зовнішню і на внутрішню, називаючи цю останню вічною, а першу тимчасовою; першу — земною, другу — небесною, одну духовою, а другу душевною, цю творчою, а ту творимою. Розділивши людину надвоє, він у тій самій людині добачав два розуми, дві волі, два закони, два життя. Духову, по божественному роду її, іменував він Царем, Господом, Началом. Другу ж, по земнім битію її, рабом, знаряддям, підніжжям, творивом. І тому що першій, по перевазі її, належиться керувати, управляти і бути начальником, господарювати, а другій належиться слухатися першої, служити їй, і чинити волю її, то він і привчав себе у всіх діяннях життя притримуватися цього таємного внутрішнього голосу невидимого і нез'ясованого подиху Духа. Цей бо Дух є голосом Божої волі, послух якому людей ублажає, а

ті, що цьому внутрішньому голосові не повинуються і не коряться і не пам'ятають за нього, — ті грішать. Сковорода дослідив сам на собі і на ділі всю святість цього таємного керування і збуджував увагу до нього і в своїм приятелеві. Звертав його увагу також і на інші причасні до цього святилища сил Божих в людині і закликав прислухатися до речінь (до мови) цього »прорицалища«, пророцтва нетлінного духу, голос якого бренить у серцях непорочних, як голос Божий, в той час, як у других, у розбещених, цей голос бренить, як суддя, а в серцях непокірних — як месник. Він називав його тим первісним законом людей, про який говорить Святе Письмо. »Нетлінний дух твій є у всіх, і тому тих, що помиляються, помалу навертає, а коли вони грішать, то, згадуючи, вчаться, як, відступивши від злоби до добра, вірувати в Тебе, Господи!«

Він твердив, що це є той самий геній, якому повинуючись у всьому, як вчителеві і наставникові, добродушний Сократ досяг ступня мудрого, себто щасливого (блаженного). Він говорив з повним переконанням у істині:

»Глянь на людину і пізнай її! До кого подібна справжня людина — Господь у плоті? Подібна вона до доброго і повного колоса пшеничного. Розміркуй же: не стебло з галуззям є колос, не солома його, не полова, не зовнішня шкірка, що вдягає зерно, не тіло самого зерна, але колос є сама сила, що утворює і стебло, і солому, і тіло зерна, та інше все, що в **силі** його полягає, що в нім заховане невидимо. Вона, та сила, створить усе те явно навесні, коли все зовнішнє у зерні зогнило, щоб ніхто не вважав (не почитав), що плододійство постає з мертвої землі, себто з гниючої зовнішньости, але щоб уся слава була віддана невидимому Богу, таємно Своєю десницею все діючому, щоб лише Він був у всьому голова, а вся інша зовнішність — лише п'ята. Від колосу поступи до людини. В колосі бачив ти солому, полову, шкірку зерна; але не там Бог. Де ж? — У невидимій силі рослинній. Господь Бог виростив нам колос невидимою силою. Подивись же на тілесність людини: не там сила Божа! Вона в невидимості людини заховалася, закрилася. Підійми ж від земної плоті думки свої і побач Людину в собі від Бога роджену, не сотворену в останнє житія врем'я! Сила рослинна зерна є головне. Голова всього тіла це таємна дійсність невидимого Бога. Пізнай у собі силу розуму, глагол Божий, слово вічне, десницю Божу, закон, владу, царство, невидимість, образ Отця Небесного! Розкрий серце своє для сприймання віри і для обіймів тієї Людини, яка Отцю своєму Небесному і для Нього, замість сили Його і десниці Його, існує у віки віків. Це сім'я твоє, зерно твоє простірніше за небеса, і земля ця в нім заховується. А чи не зможе схоронити тебе (від смерти) це сім'я?! Ах! Будь певним, що і найнезначніший волос з голови твоєї, втративши наявність свою, в нім без всякої шкоди закриється, схорониться, ублажиться. О! Сім'я благословенне, Людина істина Божа! Вся видимість є підніжжям Його! Сама вона в собі но-

сить царство небесне для всякого, кого вона просвіщає і кого виповнює своїм всевиконанням і сидить на правиці одеснýю Отця Небесного навіки!«

Самий Сковорода, керуючися цими мало кому відомими правилами, приймав працю, розташовував свої вправи і забави, переміняв несподівано місце свого перебування, робив знайомства, вступав у приязнь, приймав у дружбу свою і не рішався будь-що робити, що залежало б єдино від його власної волі й вибору, але насамперед радився зі своїм внутрішнім духом, якого він називав іноді Мінервою. Бо, як Мінерва, згідно грецького міту, народилася з мізку Юпітера, так і дух наш походить від Бога. Як Бог дає дарування духа не в одній мірі, а різно, згідно з відмінністю різних розгалужень всецілого, то і людей, що вступають у життьові стани незгідно із вродженими здібностями, називав Сковорода людьми »без Мінерви«. Так, часто спостерігаючи боязливого військового начальника, грабівника суддю, хвалька богослова, розкішного ченця тощо, він з досадою казав: »Ось люди без Мінерви«.

Він мислив, що щастя людини полягає в тім, щоб пізнати властиву собі здібність і, у згоді з тим, використовувати себе у житті. Так багато богословів були б, може, кращими комісіонерами, багато вчених — розносциками, многі судді — орачами, військові начальники — пастухами, ченці — цілувальниками і т. п.

Звідси, висновував він, походять ті явища, що той самий стан життя одного ублажає, а другого »окаянствує« і посрамляє; одного царський вінець прикрашає благословенням, славою, безсмертя́м, а другого повертає у тьму кромішну з прокляттям імени його; одного богословіє робить світильником світу, володарем сердець, славним без слави, шанованим без почесті, — а другого обманцем, лицеміром, брехуном, хвальком, високомудрствуючим; одного вчення возносить до небес, а другого знижує до пекла; одному судейство доставляє ім'я благодіятеля, а другому — розбійника; одному начальство над іншими йде в похвалу і честь, а другому в хулу і посоромлення; одного чернецтво освячує, а другого згубило навіки.

Таке правдиве, але для багатьох колюче роз'яснення навело на нього лайки і брехню, а злоба озброїла на нього знаряддя свої в багатьох особах. Але рука Господня була з ним, і він перемагав нею всі наклепи навіть злих людей.

Займаючися багато другом своїм і возводячи розум його вище звичайних знань, старався Сковорода викорінити в нім шкідливі думки, що походять від неуків і бабських забобонів та байок.

Примітивши в своїм приятелі страх смерти і боязкість мерт'вяків, які боляче опанували ним і цілою уявою його, Сковорода пропонував йому поважні читання, які руйнують ці жахливі думки. Він часто вів з ним бесіди про початок і розпад істот, і то кожної істоти в її основі, говорячи, що життя є подібне до вінця або кола: початок і кінець в одній точці знаходяться. Від зерна колос у зерно обертається, від семени в сім'я яблуня заховується.

»Яка, — так міркував він, — є основа первоначальна творив? Ніщо. Воля вічна, якщо забажає цього, то одягне свої досконалості у з'явища видимости; Вона з нічого створила все те, що існує мисленно й тілесно. Ці бажання Волі вічної одяглися у мисленності (ідеї), мисленності — у відміни, відміни — у істотні образи. Призначено діяльність і коло кожній істоті, по образу і подобію вічного, виявляти сили свої, себто виливати невидиме і паки вступати у свій початок, себто у Ніщо. Край перший і край останній є едине, і це Едине є Бог. Всі тварини, вся природа це сприймачі, риза, оруддя, все це постаріє (обвештає), звіється, зміниться; один дух, який виповняє всесвіт, перебуває вовіки. Наша боголюдина, — казав далі Сковорода, — є вінець наш. Ми не вмираємо, але зміняємося від смерти в життя, від тління в нетління. Вмирають і вмерли вже ті, кому Бог є їх черево і слава яких у стиді (пороках) їх. Гряде час і нині вже є, коли мертві почують голос Сина Божого і, почувши — оживуть. Бо і нині вже є час. Тож пощо на завтра, на тисячу років, на кількасот віків і коловороту плянет відкладаємо життя і смерть, воскресіння (з мертвих), суд, глас Сина Божія? Носячи в собі вогонь незгасимий мучительних бажань і почувань і хробака невтомного совісті нападів, чи можемо ми сказати, що ми ще не осуджені, що глас Сина Божого ще не чується в нас, що сурма Божа ще не зіслала до нас судді страшного, так як чує серце наше?«

Не вдоволяючись лише розмовами про це, запрошував він друга свого в літній час перейтися пізно увечорі за місто і непомітно доводив його до цвинтаря міського. Тут, водячи його опівночі між могил і видимих на піскуватих місцях від вітру розритих гробів, розмовляв про безрозсудну лякливість і боязкість людей, яку збуджує у їх уяві вигляд покійників, мертвих тіл. Іноді співав він щось приличне благодушності. Іноді, віддалившись у недалекий гай, грав на флейтраверсі (флейті), залишивши свого молодого друга одного серед гробів, наче для того, щоб здалеку йому приємніше було чути музику. А цей друг поступово звільнявся від пустих вражень мрійних, страхів і в спокої сердечнім думкою возсилав подяки Промислу Божому за післання йому мудрого друга і наставника. У 1764-тім році друг цей намірився їхати до Києва задля цікавости. Сковорода рішився бути йому сопутником, і вони вибралися туди в серпні місяці.

Після приїзду до Києва, Сковорода був своєму молодому другові пояснювачем і провідником, оповідаючи історію міста, побуту і древніх звичаїв і збуджував в нім бажання наподоблювати благочестя спочиваючих там святих, але не життю живих сучасних ченців.

Многі з його колишніх учнів, деякі зі знайомих і з кревних, які були тоді у Печерській Лаврі, нападали на Сковороду, невідступно говорячи навколо: »Годі тобі блукати по світу! Час уже пристати до порту. Нам відомі твої таланти; свята Лавра

прийме тебе, як мати своє чадо, ти будеш стовб церкви і прикраса обителі!« — »Ах! Преподобний, — відповів Сковорода, — я стовботворіння умножувати собою не хочу. Досить і вас, стовбів неотесаних, у храмі Божім!« За цим привітанням ченці замовкли, а Сковорода, дивлячися на ченців, продовжував:

»Риза! Риза! Як немногих ти опреподобила! Як многих ти окаянствувала! Світ ловить людей різними сітками, вкриваючи їх або багатством, або почестями, славою, друзями, знайомствами, покровительством, вигодами, утіхами і святістю; але понад усіх найнещасніша є ця остання. Блаженний той, хто святість серця, себто своє щастя, не сховав у ризу, але у волю Господню!«

Ченці змінялися в обличчі, слухаючи теє, але дзвін покликав їх, і вони пішли на молитву.

Один з них просив Сковороду із приятелем його прийти на другий день перейтися за манастирем. Погодившись, вони прийшли на другий день і всі троє вийшли та сіли на горі над Дніпром. Отець Калістрат (так звався чернець) обійняв тут Сковороду і сказав: »О, мудрий мужу! Я і сам так мислю, як ти вчора говорив перед нашою братією, але я ніколи не смів йти за цими думками моїми. Я почував, що не є роджений для цього чорного вбрання і є введений у блуд лише одним виглядом благочестія, і мучу життя моє питанням: чи можу я?« — Сковорода відповів: »Від людини неможливе, але від Бога все можливе!«

Через кілька днів належало другові його повернутися до себе. Сковорода, упрошений кревними своїми, яких зібрав у себе печерський типограф Юстин, лишився в Києві.

Не минуло і два місяці, як він знову приїхав з Києва до Харкова. Україну (Правобережжя) любив він більше, ніж Малоросію (Лівобережжя) за її повітря і води. Річки майже всі цвітуть на Лівобережжі, тому і повітря має якусь гнилість. Він, звичайно, звав Лівобережжя матір'ю, бо там народився, а Правобережжя — тіткою по життю своєму і по любові своїй до нього.

В Харкові був тоді губернатором Євдоким Олексієвич Щербинин, чоловік, що не мав учебного виховання, але який був обдарований природним здоровим розумом, був аматором музики, наук, талантів; в музиці був і сам дуже вправлений і знаючий. Наслухавшися про Сковороду, він прикликав його до себе і, побалакавши з ним, сказав: » — Чесний чоловіче! Для чого не візьмеш собі якогось певного стану?«

»Милостивий государ! — відповів Сковорода. — Світ є подібний до театру: щоб представити в театрі гру з успіхом і похвалою, беруть ролі за здібностями. Дієва особа в театрі не за знатність ролі, але за вдалу гру глядачами похваляється. Я довго міркував про це, і після багатьох іспитувань побачив, що не можу вдало представити в театрі світу цього ніякої особи, крім малого, безпечного, осамітненого; я цю ролю обрав, взяв, і задоволений«.

Губернатор глянув на нього і сказав: »От, розумний чоловік! Він просто щасливий. Менше було б на світі всяких дурниць і незадоволень, якби люди так мислили«. — »Але, друже мій, — продовжував Щербинин, одвівши Сковороду осторонь від кола присутніх, — може бути, що ти маєш здібності у чомусь другому, в стані для загалу кориснім, але твої звички, думки, передвзятість . . .«

»Якби я відчув сьогодні, — перервав його мову Сковорода, — що можу без страху рубати турків, то сьогодні ж прив'язав би я гусарську шаблю і, одягши ківер, пішов би служити у військо. Труд при вродженім нахилі є насолода. Пес береже череду день і ніч, згідно вродженій любові до цього, і терзає вовка, згідно вродженому нахилові, не дивлячися на те, що і сам підлягає небезпеці бути роздертим хижаками. Ні кінь, ні свиня не роблять цього, бо не мають природи до того. Склонність, охота, приємність, природа, сила Божа і Бог є те саме. Є нахили природні злі, і це є явища гніву Божого: людина є знаряддя, яке вільно підпорядковує себе діянню любови Божої, себто судові добра і зла, світа або темряви. Це напечатане у відчувальний спосіб на круговороті дня і ночі, літа і зими, життя і смерти, вічного і тимчасового. Бог — є Бог життя, або любови, або суду і гніву. Всі творива є грубі службові знаряддя цих якостей Верховної Істоти: лише людина є найшляхетнішим знаряддям Його, бо має перевагу повної волі обрання, а тому і несе цілу відповідальність за вживання цього свого права. Звідси природно походять поняття про правосуддя, про милосердя і благість у Творці. А, коли у Творці, то і в творивах, найбільше наближених до Нього даром розуму. Звідси — влади, уряди, держави, родини, громади, стани, звідси батьки, царі, начальники, воїни, судді, господарі, раби. Але єдин Бог у всіх і всі в Нім«.

Щербинин з насолодою послухав його і переконував заходити бо нього частіше.

Сковорода, тримаючися приличности тої особи, яку обрав він собі, щоб представляти у театрі життя, завше віддалювався від значних осіб, великих товариств і чиновних знайомств. Любив бути у малім колі неприсилуваного обходження, з людьми одвертими. Волів чистосердечне обходження більше всяких ласкавих принять. У зібраннях завше займав останнє місце і неохотно входив у розмову із незнайомими, крім простолюддя.

Улюбленим, хоч не головним задоволенням його була музика, якою він займався для розваги та проводив у музиці час. Він компонував духовні концерти, вклавши деякі псальми в музику, а також складав вірші, які співалося під час літургії і музика яких переповнена гармонії простої, але важливої, яка проникає, полонює, насолоджує. Він мав особливу схильність до ахроматичного роду музики. Понад церковну музику він скомпонував багато пісень і сам грав їх на скрипці, флейтавері, бандурі і гуслях, приємно і з смаком.

У 1766 році, за повелінням царствуючої Катерини II і за пропозицією Щербинина, було додано кілька наук під назвою до-

даткових клясів. Між іншим, було призначено викладати благородному юнацтву правила благонравія (доброго виховання). Начальники визнали за найздібнішого до того Сковороду і запросили його. Він найохотніше прийняв цеє запрошення і не захотів брати належного за кляс цей за окладом гонорару, вважаючи, що приємність, яку він знаходить — бути корисним, у цьому випадку, за своїм нахилом, — заступає йому всяку мзду (нагороду). З цього приводу написав він тоді твір, знаний під ім'ям »Начальна дверь ко християнському добронравію для молодого шляхетства Харківської ґубернії«.

Цей твір вміщає в собі прості істини, корінні пізнання про стани і посади, відносно до громадського життя. Всі просвічені люди визнавали в онім чисті поняття, справедливі думки, які рухають серце до подібного собі кінця високого. Але тому що все те основувалося на пізнанні Бога у достойнім пізнанні Його, то єпископ білградський, бувший тоді єпархіяльним, вважаючи такі міркування в устах людини світської за похищення (посяґання) влади і прероґативів своїх, розгнівався на нього з переслідуванням; вимагав книжицю на розгляд; знайшов деякі неясності для себе і сумніви у речах, і образ учення (знайшов) не відповідаючим звичайному; при тому і поручив своїм запитати Сковороду, чому він навчає наставлення християнського благонравія іншим способом від звичайного. Сковорода відповів: »Дворянство (шляхта) одрізняється одежею од черні народної й монахів. Для чого — чи не мати йому і понять інших про те, що треба знати йому в житті? Чи так, — продовжував він відповідь, — розуміє государя і почитає його пастух свиней і паловальник, як міністер його чи начальник війська або градоначальник? Подібно і шляхетству, — чи такі прилично мати думки про Бога, які є в манастирських установах і шкільних викладах?«

По цій відповіді, все замовкло. Сковорода, побуждаючись духом, віддалився у глибоку самотність. Коло Харкова є місце, зване Ґужвинське, що належало дідичам Земборським, яких любив він за добродушність їх. Ця місцевість укрита сумним лісом, посеред якого знаходилась пасіка з однією хатиною. Тут поселився Григорій, ховаючись від молви життейської й злословія духовенства.

Віддавшись на свободі розмірковуванням і огородивши спокій духу безмолвністю, безпристрасністю, безсуєтністю, написав він там перший свій твір у вигляді книжки, яку назвав »Наркіс, або пізнай себе«. Перші його твори до того (часу) були писані лише уривками у віршах і прозі.

Продовжуючи там своє пустинножительство, написав він другий твір під назвою »Асхань« — про пізнання себе самого, який і присвятив приятелеві своєму.

Лжемудре високоумство, не маючи змоги шкодити йому, вжило другого знаряддя — наклепу. Воно розголошувало, що Сковорода осуджує вживання м'ясив і вина і сам чуждається їх. А, як відомо, таке вчення є єресь Маніхейська, проклята від святих Соборів, то законослови дали йому прислів'я »маніхей-

ського учня«. Зверх того доводили, що він зве шкідливими самих по собі золото, срібло, дорогоцінні речі, одежу й інше. Як же Бог нічого вредного не сотворив, а всі ті речі Ним сотворені, то з цього виводили, що він богохульствує.

При тому, по єлику Сковорода віддалюється від людей, відчужується від товариства, втікає від маєтків і стану в суспільстві, ховається в лісах, то і виводили природно, що він не має любови до ближнього, а тому і назвали його мізантропом, себто людиноненависником.

Сковорода, довідавшись про те і не бажаючи, щоб добрі і прості серця зблазнювалися про нього цими розголошеннями і наклепами, з'явився у місті та, знайшовши там в одному зібранні пристойний випадок для роз'яснень правил своїх, говорив так:

»Був час, і тепер буває, що для внутрішньої моєї економії утримуюся від м'яса і вина. Але чи тому лікар осуджує, наприклад, часник, коли треба постриматися від уживання його тому, у кого шкідливий жар вступить в очі? Все є благосотворенне від всещедрого Творця, але не все і всім буває корисним. Правда, я радив декому обережно поводитися з вином і м'ясивом, а іноді і зовсім відводив їх від того, міркуючи про гарячу молодість їх. Але коли отець малолітньому синові вихоплює з рук ножа і не дає до вживання оружного пороху, сам, однак, користуючись ними, — то чи не ясно видно, що син ще не може правильно володіти ними і обертати їх на користь, для якої вони винайдені? От чому вважають мене за маніхейського учня. Не ложно те, що всякий рід їжі і питва є корисний і добрий; але належить брати під увагу: час, місце, міру, особу. Чи не біда була б, якби младенцеві ссущому груди матері дати горілки міцної? Чи не смішно було б працюючому в поті лиця свого на морозі дроворубові дати склянку молока для підтримання сил його? Як же несправедливо почитаєте мене за Маніхея, так же недостойно обвинувачують мене в людиноненависництві і в поруганні дарів Божих.

Коли Бог призначив мені в низькім лиці бути на театрі світу цього, то належиться мені і у вбранні, і у вчинках, і в поступованні, і в зверненні до людей поставлених сановних, знатних і шановних блюсти (зберігати) благопристойність, пошану, і завше пам'ятати мою нікчемність перед ними. Сіє так я стараюся заховувати, і іншим радив робити так само, від чого і впав я у наклепи. Оглагольники (наклепники) мої, якби приписували мені звичайні слабості й пороки, то стерпно було б мені; але сії язиковредні, показуючи мене як розбещуючого звичаї, роблять мене ще й душогубителем, себто єретиком, і під тим виглядом забороняють, відмовляють, відраджують вступати зі мною у знайомство, в бесіду і стосунки. Я вговорював молодих людей радитися з своєю природою, щоб вони на позорищі життя могли заховати благопристойність мистецьких дієвих осіб, а якщо хто взяв ролю не зовсім сродну (підхожу) йому, то старався б, щоб оную якнайліпше виконати без соблазнів, аби хоч

трохи жалі між людьми і нарікання перед Богом на стан свій зменшити«.

Слухаючи те, всі одні на одного поглядали, і ніхто й слова не сказав йому на сіє. А Сковорода, вклонившись усім, відійшов у свою самоту.

В Ізюмській окрузі, Харківської губернії, жили дворяни Сошальські, яких брат молодший тут же просив Сковороду пожити в нього, обіцяючи йому спокійне перебування в його селі, де він міг знайти все згідне смакові й охоті його, як також і самого господаря, який шукає любови його.

Сковорода поїхав з ним у його село Гусинку, полюбив місцевість і господарів і поселився недалеко від села на пасіці. Тиша, безметежність (безтурботність), воля, збудили в ньому всі почуття тих дорогоцінних насолод, які за досвідом відомі одним мудрим і цiломудренним. »Многі глаголять, — так писав він до приятеля свого, — що робить у житті Сковорода? Чим бавиться? Аз же во Бозі возрадуюся, возвеселюся о Бозі-спасі моїм! Радування є цвіт людського життя, — продовжував, — воно — головна точка всіх подвигів; всі діла всякого життя сюди течуть. Суть такі люди, що без головної точки живуть, без мети, без пристані пливуть. Але я не говорю про розбещених: всякому своє радування миле. Аз же поглиблююся і позабавлюся у заповідях Вічного. Все бо ісходить у скуку і омерзіння, крім сії забави, і путі її — путі вічні . . .«*)

. . . У 1770 р. Сковорода, у згоді з Сошальським, поїхав до Києва. Родич його Юстин був настоятелем Китаївської пустині (манастиря), що коло Києва. Сковорода поселився у нього в манастирі і три місяці провів там з приємністю. Але раптом зауважив у собі внутрішній рух духу незрозумілий, який побуджував його їхати з Києва; йдучи за своїм звичаєм, просить він Юстина, щоб одпустив його до Харкова. Той умовляв його лишитися. Григорій непохитно настоював на тому, щоб одправити його. Юстин молив його всім святим не залишати його. Сковорода, бачачи небажання Юстина одпустити його, пішов до Києва до приятелів просити, щоб відправили його з України. Ті стримували його, він відмовлявся, — що дух йому радить настирливо віддалитися з Києва.

Тим часом пішов він на Подол, нижнє місто в Києві. Прийшовши на гору, звідки сходять на Подол, раптом спинився й відчув нюхом такий сильний запах трупів, що не міг стерпіти його і зараз же вернувся додому. Дух переконливо погнав його з міста, і він з неприємністю для отця Юстина, але з благоволінням духа відійшов у путь у той самий день.

Приїхавши за два дні до міста Ахтирки, спинився він у манастирі в приятеля свого архимандрита Венедикта. Прекрасна околиця і приязнь добродушного цього ченця заспокоїли його. Тут раптом прийшли відомості, що в Києві виявилася морова язва (чума), про яку в час перебування Сковороди там і чути

*) Пропущено $^1/_2$ стор. — життя автора.

не було, і що місто вже замкнене. Серце його досі почитало Бога, як раб; від того часу полюбило, як приятель. І про те оповідав він приятелеві своєму так:

»Маючи розпалені почуття і мислі душі моєї благоговінням і подякою Богу, вставши рано, пішов я пройтися у сад. Перше враження, яке я відчув серцем моїм, була якась невимушеність, воля, бадьорість, надія з існовненням. Увівши в цей стан дух мій, всю волю і всі бажання мої, відчув я в середині надзвичайний рух, який сповнював мене силою незрозумілою. Миттю виливання якесь найсолодше наповнило душу мою, від чого все внутрішнє моє запалилося вогнем, і здавалося, що в жилах моїх полум'яна течія оберталася вколо. Я почав не ходити, а бігати (як Франціск Асизький, — Ю. Р.), наче несений якимсь захопленням, не почуваючи ні рук, ні ніг, а ніби я складався з вогненної речовини, що носиться у просторах колобуття. Весь світ зник передо мною; одні почуття любови, благодійности, спокою, вічности оживляли моє існування. Сльози полилися з очей моїх струмками і розлили якусь гармонію у весь склад мій. Я приникнув до себе, відчув якби увірення синівської любови, і з того часу присвятив себе синівській покорі Духові Божію«.

По двадцять чотирьох роках переказав він теє приятелеві своєму з особливим почуттям, даючи знати, як близько від нас Бог, як Він піклується нами, як хоронить, наче кокош птенці свої, зібравши їх під крилами своїми, коли ми самі не віддаляємось від Нього у темінь бажання волі нашої розтлінної.

Поживши деякий час у отця Венедикта, відправився він знову в Гусинку до Сошальських, де й зайнявся вправлянням у писанні.

У 1772 році приятель його поїхав у чужі країни, був у Франції, в різних містах, а в 1773 р. у Швайцарії, в місті Льозанна.

Між багатьма розумними і вченими людьми, яких він знайшов у Льозанні, був там Даніель Мейнґард, людина надзвичайного природного розуму, з даром слова, рідкою вченістю, обширним знанням і благонравієм філософським. Був такою мірою подібний рисами обличчя, поводженням, образом думок і даром слова до Сковороди, що можна було вважати його за найближчого кревного Григорія. Приятель Сковороди познайомився з ним, і вони один одного так полюбили, що Мейнґард, який мав коло Льозанни прекрасний загородний дім, сад і величезну бібліотеку, просив його користуватися цим усім по своїй вподобі. І цей останній користувався тим, а також багатьма відомостями від нього.

Повернувшись із чужих країн і побачившись із Сковородою у 1775 році, розповів йому приятель його про цю надзвичайну зустріч, у якій він знайшов у Льозанні людину, схожу на Сковороду рисами обличчя, якостями, образом думок і приязню до нього. Сковорода полюбив його не бачивши і з того часу став підписуватися на листах і творах своїх так: »Григорій вар (пожидівськи — син) Сава Сковорода, Даніель Мейнґард«.

І добра, і зла слава розповсюджувалася про Сковороду по всій Україні (Правобережжі), по Малоросії (Лівобережжі) й далі. Многі гудили його, інші хвалили, а всі хотіли побачити, можливо, що за його дивацтво та надзвичайний спосіб життя, але немногі знали його таким, яким він у дійсності внутрішньо був.

За різними обставинами, проживав він у багатьох: іноді положення місцевости було йому до смаку, інший раз люди »по Мінерві« притягали його пожити з ними деякий час; але постійного житла він не мав ніде, почитаючи себе за пришельця на землі у повнім розумінні цього слова.

Злюбивши Тев'яшева, воронізького дідича, жив він у його селі та написав твір »Ікона Алківіядова«, який і присвятив домові цьому в пам'ять та у вдячність.

Потім перебував він у Бурулуках у Захаржевського задля приємної місцевости і гарної природи, мешкав у Щербини в Баба, в Іванівці у Ковалевського, у приятеля свого у Хотетові, у манастирях Старохарківському, Харківському-училищному, Охтирському, Святогорському, Сеннянському та інших, цілком не люблячи їх пороків, а лише для того, щоб проводячи свій час у них, обертаючись серед них (ченців), бесідуючи, міркуючи, непомітно прихиляти ченців до самопізнання, до любови до істини, викликати в них відразу до зла і прикладом життя свого приневолити любити доброчесність.

Проте, у всіх місцях, де тільки він жив, завжди вишукував собі самотній куток, де проживав просто, без обслуги.

Харків він любив і часто одвідував його. Новий тамошній начальник, почувши про нього, забажав побачитися з ним. На його запрошення, Сковорода прийшов до нього. Губернатор, побачивши Сковороду вперше, приглянувся йому уважно і спитав:

»Господин (пане) Сковорода! Про що вчить Біблія?« — »Про людське серце«, — відповів Сковорода. — »Куховарські книжки учать, як задовольняти шлунок, псові (мисливські книжки) — як давити звірів, модні — як вбиратися. Біблія вчить, як ушляхетнювати серце«.

Хтось із учених запитав його тут же, що таке філософія.

»Головна мета життя людського«, — відповів на те Сковорода. — »Голова вчинків людських це дух мислі, серце. Кожний має мету в житті, але не кожний — головну мету, себто не кожний займається головою життя. Один піклується черевом життя свого, себто всі діла свої скеровує на те, щоб дати життя череву; інший — очима, той — волоссям, інший — ногами чи іншими членами тіла; ще інший — одежою та подібно бездушними речами. Філософія або любомудріє скеровує ціле коло діл своїх у той кінець, щоб дати життя духові нашому, благородство серцеві, світлість думкам, як голові всього. Коли дух у людині веселий, мислі спокійні, серце мирне, — то все світле, щасливе, блаженне. Це і є філософія«.

З Харкова він паки вибрався до Гусинки, до свого улюбленого пустинножительства.

Любомудріє, оселившись у серці Сковороди, давало йому багатий стан, можливий земнородному. Вільний від пут усякого примусу, від суєти, шукань, турбот, знаходив він, що всі його бажання виконуються до подробиць. Займаючись скорочуванням своїх потреб природних, а не їх розмножуванням, він мав приємності не до порівняння з будь-якими щасливцями.

Коли сонце, запаливши незліченні свічки на смараґдоносній плащаниці, пропонувало щедрою рукою почуттям його трапезу, — тоді Сковорода, приймаючи чашу забав, не розводнених жадними печалями життьовими, ніякими воздиханіями пристрасними, ніякими суєтними розвіяннями, і коштуючи радування високим розумом, те, що потрібне, робив нетрудним, а трудне — непотрібним!

Коли втома в розмірковуваннях приневолювала його припиняти ті вправи свої, тоді він приходив до вельми старого пасічника, що жив недалеко на пасіці, брав собі за співтовариша свого пса улюбленого і всі троє спільно розділяли вечерю.

Ніч була йому місцем спокою від розумового напруження, яке непомітно виснажувало сили тілесні; а легкий і тихий сон для уяви його був видовищем образів, які розкривала перед ним гармонія природи.

Північний час мав він звичай завжди присвячувати молитві, яка в тишині глибокої мовчазности почувань і природи супроводилась богомислієм. Тоді він, зібравши всі почування і помисли в одне коло в середині, оглядав оком пронизливим мрячне мешкання свого земного чоловіка; він так покликав думки свої до начал Божих: »Возстаньте, ліниві та завжди вниз поникли розуму мого помисли! Возвисьтеся, піднесіться на верхів'я вічности«. В ту мить розпочиналася боротьба і серце його перемінялося у поле брані (битви); себелюбство озброювалося з миродержателем віку, світським розумом, і, будучи властивим бренності (тлінності) людської слабости та всім творивам, завзято нападало на волю його, щоб полонити її, всістися на престолі її свободи, яка прагнула бути подібною Вищому Богомислію і зваблювала до вічного, єдиного істиного блага його, всюди сущого і все виповняющого; і це себелюбство приневолювало його знарядитися всією зброєю Божою, щоб устоятися коверзуванню лжемудрія. Яка боротьба! Скільки подвигів! Возшуміло все і смутилося, треба бодрствувати, стояти, мужатися! Небо і пекло борятьсяв серці мудрого, і чи може він полишатися бездіяльним, безподвижним, безкорисним для людства?

Так то в північний час провадив він боротьбу проти сил темного світу. Сяючий ранок вбирав його у світло перемоги, і в перемозі виходив він у поле, щоб розділити своє славословіє з усією природою.

Такий був уклад життя його! »Не орю, бо не сію, не дію купна, не воїнствую«, — писав він приятелеві своєму з пустині, — »одвергаю всяку життейську печаль. Що ж бо роблю? Те, що, завжди благословляючи Господа, співаю Воскресіння Його. Вчуся, друже мій, вдячности, — це діло моє! Вчуся бути задоволеним усім тим, що від промислу Божого в житті мені дано. Невдячна воля — це ключ мук пекельних; вдячне серце — це рай солодкий! Повчайся у вдячності, сидячи вдома, йдучи шляхом, засипаючи і прокидаючись; приймай і обертай усе у благо; будь задоволений існуючим; о всім, що тобі притрапиться, не воздавай безумства Богу; завжди радіючи і за все дякуючи, молись!«

Можна було життя Сковороди назвати життям! Не такий був тоді стан його приятеля . . .*)

. . . Промисел Божий зглянувся над приятелем Сковороди на руїнах буття його, зрушив дух мудрого, зрушив серце друга, і Сковорода, що мав уже сімдесят і три роки, обтяжений недугами старости, не дивлячись на дальність дороги, на надзвичайно кепську погоду, ні на повсігдашнє отвращеніє (нехіть) до краю цього (Московщини, — Ю. Р.), приїхав до приятеля свого в село Хотетово, у двадцятьох п'ятьох верстах від Орла, щоб самому розділити нікчемність життя його.

Бадьорість духу, веселість нравів (обичаю), мудра бесіда, серце вільне від будь-якого рабства світу цього, суєти, пристрастей, перемога благодушности, основаної на сімдесятьох стовпах життя і увінчана на закінчення віку спокоєм вічности, викликали в душі приятеля Сковородиного приспані сили розуму, окрилили почуття його, скерували волю його до волі Всевишнього.

Сковорода приніс приятелеві своєму твори свої, з яких многі присвятив йому; прочитував він онії сам приятелеві щоденно і між читанням займав його розмірковуваннями, правилами, поняттями, яких слід чекати від людини, що шукала істини все життя своє не розумованнями, а ділом, і яка любила доброчесність власної краси її заради.

Мова доходила тут до різних толків чи сект. »Кожна секта«, — говорив Сковорода, — »пахне власністю, а де є власномудріє, там немає головної мети або головної мудрости. Я не знаю мартиністів«, — продовжував він, — »ні розуму (змислу), ні вчення їх; але якщо вони відокремлюються в правилах і обрядах своїх, щоб здаватися мудрими, то я не хочу й знати їх; якщо ж вони мудрствують у просторі серця, щоб бути корисними громадянами, то шаную їх; але для цього не було їм потреби відокремлюватися. Любов до ближнього не має ніякої секти; на ній весь закон і пророки висять. Закон природи, як найпотрібніший для блага людського, є загальний і накарбований у серці кожного, даний усякій істоті, навіть останній піщинці. Благо-

*) Пропущено одну сторінку, де автор пише про себе і свої розчарування у житті.

даріння всеблаженному Богові хай буде, що трудне зробив непотрібним, а потрібне нетрудним! Шукання філософського каменя або перетворення всіх речей у золото чи срібло й утворення з нього еліксиру, щоб продовжити життя людське до кількох тисячів років, це рештки єгипетського плотелюбства (закоханости в тіло), яке, не спромігшись продовжити життя тілесного при всіх мудруваннях своїх, знайшло спосіб продовжити існування трупів людських, знаних у нас під назвою мумій. Секта цяя, — говорив він, — міряючи життя аршинами літ, а не вчинків, не відповідає правилам мудрого, про якого пишеться: поживѣ в малѣ, исполнѣ лѣта долги (хоч коротко жив, вдіяв за довгі роки). Зверх того, вона соблазном плекає суєтності людські: похотоугодія (вволювання пожадливостям), гордість, заздрість, любостяжаніє, вона дає в думках перевагу тлінності, в серці привід до саддукейства«.

Приятель його скеровував розмову на історії св. Письма. »Многі«, — сказав Сковорода, — »не розуміли мене або не хотіли розуміти і зводили наклепи, наче я відкидаю історію Старого і Нового Заповіту, тому що признаю в ній та існовідую духовий розум, відчуваю богописаний закон і вбачаю Сущого крізь буквальний зміст. Цим я поповнюю історію, а не руйную її: бо як тіло без духу є мертве, так і св. Письмо без віри; а віра є невидиме сповіщення. Коли я хвалю звитяжство воїна, неустрашимість, мужність, хоробрість його, то тим не нищу ні убрання його, ні зброї його. Убрання і зброя воїна — це історія, а розум і слава сієї історії — це дух вояка, чин його. Коли я дивлюся на прекрасний храм та превозношу похвалами симетрію, пропорції, велелепність, відносячи це до мистецтва творця його, до краси цілого, то чи ж одвергаю, виключаю цеглу, вапно, пісок, залізо, воду, каменярів, скульпторів та інших, наче б нічого з того не бувало? Я дивуюся розумові храму, але тим не одвергаю зовнішности його.

Читаючи св. Письмо з наміром повчитися з нього богопочитання, богобоязні, любови до ближнього, послуху начальникам, покори до влади, удосконалення серця у всіх відношеннях, коли я знайду, наприклад, що Аарон, первосвященик, золотого тельця жидівського, зробленого в час його відсутности, кинув в огонь і розтопив його, — то я не спиняюсь тут на хемічній праці, пам'ятаючи завжди, що Біблія це не наука хемії, а книга свята, яка повчає святости людину, здібну сприймати її вчення. Я навчаюся з тієї історії, що серце людське не може залишатися без вправ і що, коли від нього віддалюється мисль священна, поняття правди, дух розуму, то воно миттю впадає у заняття підлі, неприличні високому родові його, і почитає, звеличує, боготворить нікчемне, суєтне. Цей розум історії навчає мене і сприяє внутрішньому моєму вдосконаленню, і то більше ніж тоді, коли б я пізнав, яким способом з усього виробляти золото в одну мить, і коли б я зайнявся бажанням та вправами, щоб збагатитися, чи коли б посвятився хемії.

Я вірю і знаю, що все те, що існує у великім світі, існує також і в малім, і що можливе в малім світі, те можливе також у великім, по відповідності їх обидвох і по єдності всевиповняючого духу*). Але для цього я не допинаюся знати, як і коли Мойсей розділив море жезлом у великім цім світі в історії, а навчаюся, як би мені в малім моїм світі, в серці, розділити сумішку нахилів природи непорочної і (нахилів природи) розтлінної та провести волю мою невтопленою по шляху життєвого буття, щоб забезпечити за собою свободу думок, себто веселість духу або так зване щастя в житті.

Чи не туди закликають слова, які часто возголошують у храмах наших: »Премудрость, прості«? Що бо є просте, як не дух? Що є складне, як не суміш, склад, тканина, себто плоть, історія, обряд, зовнішність? Цими словами високими побуджуємося до піднесення думок наших вище видимого обряду служби Божої, вище буквального змислу, вище історичного богопочитання!

Пошири розуміння цих слів на ціле коло всесвіту, на ціле лице буття твого, і побачиш Невидимого, силу Божу, дух Господній, Воскресіння. Бо що є Воскресіння, як не простота очищення від тлінного складу, від множностей, від розділимостей? Але ції історичні християни, обрядові мудреці, буквальні богослови, чоловіки духу не імающі (позбавлені), — вони хулять те, чого не розуміють«.

Іноді розмова його з приятелем стосувалася смерти. »Страх смерти«, — говорив він, — »нападає на людину сильніше всього у старім віці. Потрібно заздалегідь, завчасу приготовити себе й озброїтись проти ворога цього не домислами, бо вони не дійсні, а мирним розположенням волі своєї до волі Творця. Такий душевний мир підготовляється здалека, тихо, в таємниці серця, він росте й поширюється почуттям зробленого добра за здібностями і умовами буття нашого і в колі, де ми знаходимося. Цеє почуття це вінець життя і двері до безсмертя. Врешті, проходить образ світу цього і, як сон у того, що встає з постелі, знищується.

Чи ти мав коли, — продовжував Сковорода, — приємні чи страшні сни? Чи відчування цих мрійних приємностей або страху не продовжувалося лиш до того, як ти прокидався? Зі сном усе кінчалося? Прокинувшись, усе знищувалося, всі радості й страхи сонного марива. Так і кожна людина по смерти. Життя це тимчасовий сон нашої мислящої сили. В час сну цього радость й печаль, надії й страхи торкаються у мріях відчування нашого. Прийде час, сон скінчиться, мисляча сила пробудиться і всі тимчасові радості, приємності, печалі і страхи цієї тимчасовости зникнуть. В інше коло буття вступає дух наш, і все тимчасове, як сон у пробудженого, знищується. Жінка, коли родить дитину, то ця вступає в новий порядок речей, у новий стан буття, в нові зв'язки між істотами, замість тих, в яких вона знаходилася, перебуваючи во чреві матері. І яка велика різниця

*) Ідея мікрокосмосу і макрокосмосу в ученні Сковороди (Ю. Р.).

тут? — Чрево матері й великий світ цей! По вступленні немовляти з того світу в цей, все попереднє, тісне, морок, нечистоти відрішаються від буття його і знищуються.

Знаю, що многі розуми шукають рівноваги у нагородах і карах, покладаючи на свою вагу міру і кількість вчинків людських і суд Божий. Друже мій! Найбільша кара за зло є робити зло, як і найбільша нагорода за добро є робити добро. Любов доброчесноти подібна світлу вогню. Запали вогонь, — зараз же світло осяє очі твої; возлюби, відчуй охоту до добродійства, — зараз серце твоє освітиться веселощами. Виконуй, приводь у діло добродітелі любов, — і наповниш серце твоє туком блаженства. І яких благословенних плодів можеш чекати від цього! Любов до пороків подібна до згаслого вогню. Згаси вогонь, — зараз же темрява вкриє очі твої; не знаєш, куди йдеш, немає для тебе різниці в речах, світ перестає існувати для тебе своєю найліпшою, найвеличнішою частиною; кара цяя вже досягла тебе самим дійством. Да не зблазнять тебе сповидні насолоди розбещених! Заглянь у середину їх: тут вогонь мук не згасає. Якщо Бог є всюди, то чи може беззаконник бути без нього? Ні! О, ні! Бог у ньому — суддя його, месник, терня його, вогонь і жужіль, дух бурний і частина чаші їх. Дух і вічність — це те саме. Тому розумій життя вічне і муку вічну«.

Іноді балакали про недолю світу. »Вона є те, чим бути мусить«, — сказав Сковорода тут, — »весна, літо, осінь, зима — невідлучні від кола світу, подібно як ранок і вечір — від кола денного. Все, що содержиться у часі, мусить бути колобіжне, проминаюче, перемінне: нерозумний і нещасливий той, хто шукає і вимагає сталости і вічности у дочасності! Коли ж немає сталости в цьому, то й любов до нього мусить мати кінець; звідси печалі, зітхання, сльози, відчай.

Не говори мені про високі чутливі душі! Сльози їх — це виливання природи, а не пристрастей, і це деяка втіха плакати у свій час.

Вічність їх! Вічність єдина є безпечаліє, постійність, надія. Покладімо серця наші у силу її й уділім собі дещо від скарбів її у тлінній цій дочасності тілесного буття. Вічність і час того самого складника, але не однакового: одне є світ, друге — тьма; одне — добро, друге — зло, одне — голова, друге — хвіст«.

Почувши про приїзд Сковороди, багато хто хотів побачити його, а тому дехто приїжджав у село Хотетово.

З уряду орловського правління молодий чоловік підійшов до Сковороди і привітливо сказав: »Пане Сковорода, прошу полюбити мене«. — »Чи можу полюбити вас, — відповів Сковорода, — я ще не знаю«. Другий з таких самих, бажаючи завести знайомство з Сковородою, сказав йому: »Я давно вас знаю по ваших творах; прошу вашого персонального знайомства«. Сковорода запитав його: »Як звуть вас?« — »Я називаюся так і так, моє прізвище та ім'я Н. Н.«, — відповів той. Сковорода спинився, подумав і сказав йому: »Ім'я ваше не скоро лягає на моїм серці«.

Простота життя, висота знання, величній і довголітній подвиг Сковороди в любомудрії досвідченім роздирав ризу лицемірства многомудрствуючих і виявляв пустоту їх. Вони, приховуючи заздрість свою і наготу сердець своїх листами співчуття, іншим говорили: »Шкода, що Сковорода ходить коло істини і не знаходить її!« В той час, як він був уже увінчаний знаменами істини, вони, обвішані знаменами соблазнів, гордо й безсоромно з'являлися в личині істини.

Старість, осінній час, безперервна мокра негода погіршили стан здоров'я Сковороди, посилюючи і слабість. Він, проживши у приятеля свого коло трьох тижнів, просив відпустити його в улюблену Україну, де він жив перед тим і де бажав померти, що і сталося. Приятель благав його лишитися у нього, провести зиму і вік свій закінчити в свою пору у нього в домі. Але Григорій відповів, що дух його велить йому їхати, і приятель негайно відправив його.

Виправляючи його в дорогу всім потрібним, але давши йому повну волю вибирати за власною подобою, як хоче він сам — куди, з ким, в чому їхати — подав йому на дорогу потрібний запас, кажучи: »Візьміть цеє, може бути, в дорозі недуга посилиться і приневолить десь зупинитися, то доведеться щось заплатити . . .«

»Ах, друже мій!« — сказав на теє він. — »Невже я не придбав ще довір'я до Бога, що Промисел Його опікується нами і подає все потрібне у благовременності? . .«

Приятель його з приношенням своїм замовк. 1794 року, августа 26 дня, відправився Сковорода з Хотетова села в Україну. При розлуці, обіймаючи приятеля, сказав: »Може бути, більше не побачу тебе. Прости! Пам'ятай завжди, у всіх пригодах твоїх в житті те, про що ми часто говорили: світло і темрява, голова і хвіст, добро і зло, вічність і час. Дух мій визнав тебе найздібнішим сприйняти істину і любити її«.

Приїхавши до Курська, прибув він до тамошнього архимандрита Амврозія, мужа благочестивого. Проживши деякий час там з-за безперервних дощів, використав потім ліпшу погоду і поїхав далі, але не туди, куди спочатку намірився їхати. В кінці дороги своєї відчув він побудження їхати в те саме місце, звідки виїхав до приятеля свого, хоч і не мав наміру того робити. Слобода Іванівка поміщика Ковалевського було те місце перебування, де певний час він жив перед тим і куди прибув скінчити течію свою. Хворіння старістю, погодою, втомою від дороги наблизили його до кінця свого.

Проживши тут понад місяць часу, завжди на ногах, часто говорив він благодушно: »Дух бадьорий, але тіло немічне!« Поміщик, бачачи вичерпання його крайнє, пропонував йому виконати деякі обряди приготування до смерти. Він, як апостол Павел (Рим., гл. 3, ст. 28), почитаючи обряд обрізання непотрібним для істинно віруючого, відповів так само, як св. Павел жидам обрядствуючим. Але, уявивши собі совість слабих, немічність віруючих і любов християнську, виконав усе за уставом обрядним і

помер октября 29-го числа вранці на світанку року 1794. Перед смертю заповів він поховати його на місці високім, коло гаю і гумна, і наступний, зроблений ним напис написати:

»СВІТ МЕНЕ ЛОВИВ, АЛЕ НЕ СПІЙМАВ«

Закінчення

Заховалася ще така подробиця щодо того, як Сковорода передбачив свою власну смерть, що є ознакою високої посвячености.

Перебуваючи у дідича Ковалевського, восени 1794 р. Сковорода одного разу немало здивував товариство, що завжди збиралося послухати його. Він зник і його знайшли в саду, де він копав собі могилу. Намагалися його розважити, але він передчував смерть і, виконавши всі приписи християнської віри — св. Сповідь і Причастя, — помер 29 жовтня 1794 р. Просив написати на могилі: »Світ мене ловив, але не спіймав«.

Вплив Сковороди на його сучасників був надзвичайний, і можна сміло сказати, що Шевченко, Котляревський, Гоголь, а, можливо, й Кирило-методіївські братчики були просякнені його філософією. Повна збірка його творів була видана щойно за 100 літ по смерти. Нині нараховується понад 250 творів різними мовами про Сковороду, і його ідеї дедалі більше стають актуальними в тій боротьбі, що відбувається між духом і матерією.

Самий Сковорода перераховує такі свої твори:

1) Наркіс, узнай себе; 2) Симфонія: рік сохраню путі моя; 3) Симфонія: аще не увіси; 4) Неграмотний Марко; 5) Алфавіт міра: о природі; 6) Розговор кольцо; 7) Древній мир; 8) Жена Лотова; 9) Брань Архистратига Михаїла з Сатаною; 10) Ікона Алківіядова; 11) Бесіда I: Сіон; 12) Бесіда II: Сіон; 13) Бесіда III: Двоє; 14) Діялог: душа і нетлінний дух; 15) Благодарний Еродій; 16) О християнском добронравї іли Катехизм; 17) Асхань: о познанії себе.

І переклади: Плутарх: 1) О старості Ціцероновій; 2) О Божії Правосудії; 3) О храненії от долгов; 5) О спокойствії душевном; 6) О возделенії богатств; 7) О уєдиненії . . . Сидронія.

З деякими, коли не з усіма, його творами слід знайомитися українським читачам, щоб знати, в чім, властиво, полягає змисл слів:

»Тіло — нічтоже, дух животворить«.

Д-р Ю. Русов

УВС

